

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЯКІСНИХ МЕТОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті розглянуто можливості застосування якісних методів у дослідженнях процесів інституційної трансформації як стратегії міждисциплінарної взаємодії соціології та політології. Зокрема, на засадах постпозитивістського аналізу політики пропонується використання методів інтегративної, наративної та комбінативної етнографії, дослідження політичних ритуалів, біографічні методи та інтерпретативні методи для дослідження взаємодії політичних акторів у межах відповідних інституцій.

Дослідження процесів інституційної трансформації потребують міждисциплінарних підходів. На жаль, суспільно-політичні процеси в постсоціалістичних країнах зазвичай досліджуються в межах окремих наукових дисциплін. В Україні політологи у своїх працях використовують результати соціологічних досліджень, проте з методологічної точки зору вітчизняна політична наука в цілому й політична аналітика зокрема коливаються між політичною філософією та журналістикою. Це призводить до обмеженого використання і якісних, і кількісних суспільствознавчих методів, що ними активно користуються соціологи. Натомість соціологи у своїх дослідженнях суспільно-політичних трансформаційних процесів зазвичай не зважають на теоретико-методологічні розробки як західних, так і вітчизняних політологів. Відсутність ефективних робочих міждисциплінарних зв'язків між соціологами та політологами безумовно обмежує дослідницькі можливості обох дисциплін. На нашу думку, однією з можливих стратегій розвитку міждисциплінарних зв'язків між соціологією та політологією є застосування якісних методів дослідження для аналізу інституційних трансформацій. З одного боку, такий підхід дозволить використати теоретичні надбання політичної науки в галузі інституційних досліджень, а з іншого - забезпечить нас практичними дослідницькими підходами, що, у свою чергу, допоможе науковцям і дослідникам цих питань піти далі від теоретизування з проблем суспільно-політичних трансформацій та перейти до конкретних емпіричних досліджень.

Метою статті є з'ясування можливостей застосування якісних методів у дослідженнях процесів інституційної трансформації як стратегії міждисциплінарної взаємодії соціології та політології. Ця мета передбачає такі завдання: а) виділити міждисциплінарні засади досліджень процесів суспільно-політичної трансформації; б) виокремити спільні теоретико-методологічні підходи до дослідження процесів інституційної трансформації перехідних суспільств; в) розглянути конкретні якісні методи і методики дослідження процесів інституційних перетворень.

Якісна методологія має величезний потенціал для дослідження процесів політико-інституційних трансформацій, особливо в країнах, що перебувають у так званих перехідних станах. Суспільно-політичні перетворення у транзитивних суспільствах породжують багато різноманітних явищ, що є цікавим полем для дослідницької роботи, і водночас кидають своєрідний виклик дослідникам, оскільки ці явища інколи важко розуміти, аналізувати та інтерпретувати за допомогою наявних методів, методик і технік соціальних досліджень. Саме явище «транзитності», «перехідності», тобто своєрідного «проміжного» стану між однією формою суспільної та політико-адміністративної організації життя країни і гіпотетичною *наступною*, очікуваною та сподіваною формою, викликає багато запитань. По-перше, чи є цей процес однозначно лінійним, що веде від однієї, небажаної чи «поганої» форми до якоїсь «ідеальної» чи безумовно кращої за попередню? По-друге, якою є природа тих форм суспільно-політичного життя, що виникають у

процесі цього транзиту? Нарешті, третє важливе запитання стосується процесів перетворення суспільно-політичних інституцій у процесі цього транзиту: як змінюються ці інституції і яких форм вони набувають? Навіть якщо ми відкинемо тезу про лінійність процесу суспільно-політичної трансформації перехідних суспільств за класичною схемою від падіння авторитарного/тоталітарного режиму до остаточної консолідації демократії, так чи інакше залишатимуться наступні за нею питання щодо проміжних форм та перетворень інституцій. Відкинути ці питання практично неможливо, оскільки навіть за умов далекосяжних революційних перетворень україн малоймовірними є миттєві докорінні інституційні перетворення, що відбуваються із сьогодні на завтра. Перетворення такого масштабу потребують значно більше часу, тому ми можемо припустити, що в процесі трансформації виникатимуть ті чи інші *проміжні* інституційні форми, в яких можуть залишатися ознаки попередніх інституцій і простежуватися тенденції до змін на нові, сподівані чи бажані інституції. Як і будь-який соціальний процес, суспільно-політичні та інституційні трансформації не є «німими»: їхня діяльність продукує велику кількість дослідницького матеріалу. Питання полягає в тому, як підійти до аналізу цього матеріалу. Одним із можливих підходів може бути постпозитивістська методологія аналізу політики.

Німецький дослідник Г. Готтвайс, який займається розробкою постпозитивістської методології дослідження й аналізу суспільно-політичних процесів, висуває такі вимоги до постпозитивістського аналізу політики та політичних процесів: 1) в аналізі політичних процесів слід обов'язково зважати на *дискурсивний характер* політичного взагалі, оскільки, на думку дослідника, кожне сучасне суспільство має не лише «дискурсивну політичну сферу», а й, приміром, «дискурсивну економіку», які ніби охоплюють та поєднують у собі «висловлюване суспільством» [4, 129]; 2) особливим способом вираження політичного дискурсу є *наративи політики*, а також політичні *метанаративи*, які варті особливої уваги, оскільки вони, на думку Г. Готтвайса, «описують загальні концепції та цінності певного суспільства, яке у процесі свого історичного розвитку виробило свою уявну ідентичність» [4, 129]; 3) для постпозитивістського аналізу політики ключовим моментом є *перформативність процесу вироблення політики*. Важко не погодитися із запропонованими позиціями: дискурсивний характер політичного у перехідних суспіль-

ствах взагалі, а в Україні зокрема відчутний для багатьох верств населення. У країнах з усталеними демократичними традиціями сфера політичного, зацікавленість у якій, порівняно із транзитивними суспільствами, набагато менша, займає набагато менший дискурсивний простір: політиків та політику в Україні обговорюють практично всі - від селян до урядовців, у той час як у Німеччині чи Франції розмови про політику, а особливо про суспільно-політичний розвиток країни, трапляються не так часто, особливо серед представників робітничих професій. З іншого боку, за таких умов самі політики та громадські діячі активно займаються висвітленням позитивних аспектів своєї діяльності через засоби масової інформації. Вони намагаються шляхом інформування населення про свою успішну діяльність формувати власний позитивний імідж з метою одержання певних політичних дивідендів. Такий стан притаманний як розвиненим демократіям Заходу, так і перехідним режимам на кшталт України. Різниця полягає в масштабах, способах і засобах формування іміджу та використання ЗМІ. Також відрізняються і політичні метанаративи: питання подальшого суспільно-політичного розвитку особливо тематизується в перехідних суспільствах, оскільки ці питання в усталених демократіях мають інший характер і більше стосуються таких проблем, як захист навколишнього середовища чи інтеграції мігрантів, а не питань функціонування чи реформування політичних інституцій. У такий самий спосіб процес вироблення політики у перехідних суспільствах безумовно має інший перформативний характер. Методологічне питання полягатиме в тому, як дослідити процеси суспільно-політичних та інституційних трансформацій, зважаючи на дискурсивний характер політичного та перформативний характер процесу вироблення політики. На нашу думку, до дослідження цих процесів можна підійти з позицій етнографії. Етнографічні дослідження охоплюють величезну кількість теоретико-методологічних підходів і конкретних методів суспільствознавчих досліджень. Ми пропонуємо підійти до розгляду можливостей застосування інституційних етнографічних досліджень¹ через класифікацію типів етнографії за І. Бесанже та Н. Додьє.

Французькі дослідники І. Бесанже та Н. Додьє пропонують розрізняти три види етнографічних досліджень: *інтегративну етнографію*, яка дотримується антропологічних традицій, *наративну етнографію*, яка, на відміну від першої, пропонує читачам відтворення різних суспіль-

¹ Словосполучення «інституційні етнографічні дослідження» вжито навмисно, для уникнення непорозуміння і можливої плутанини із концепцією «інституційної етнографії» Д. Стоун, що останнім часом набуває дедалі більшого поширення в якісних дослідженнях західних науковців.

но-політичних подій від першої особи, та *комбінативну етнографію*, що прагне поєднати одночасно кілька підходів з різних галузей і намагається ідентифікувати різні форми дії та взаємодії у суспільстві [3, 10]. Розробляючи цю типологію далі, І. Бесанже та Н. Додьє зауважують, що *інтегративна етнографія* тлумачить певні суспільні явища, що їх спостерігає дослідник, прив'язуючи їх до всієї культури досліджуваного суспільства [3, 13]. «Інтегративна етнографія пропонує монографічну тоталізацію, що відрізняється від статистичної тоталізації чи узагальнення» [3, 13]. Для *наративної етнографії* особливе значення відіграє наратив, оповідь від першої особи - дослідника, як, наприклад, польові нотатки Малиновського [3, 16]. І. Бесанже та Н. Додьє називають цей напрям «гіперрефлексивним» і відзначають вплив психоаналізу [3, 16]. Натомість *комбінативна етнографія* спирається на інтеракціоністську традицію [3, 18–19]. Дослідники цього напрямку намагаються «ідентифікувати певні кейси (та особливо історії життя) як приклади більш загальних явищ, але з досить високим ступенем свободи вибору між різними рівнями узагальнення» [3, 18]. У дослідженні процесів інституційної трансформації, безумовно, можливе застосування усіх трьох типів етнографічних досліджень. Зважаючи на позиції Г. Готтвайса та його наголос на важливості дослідження політичних наративів, напрям *наративної етнографії* може бути особливо корисним у вивченні саме цього способу вираження політичного дискурсу. Інтегративна етнографія може допомогти в розробці типологій перехідних політичних інституцій. Досвід окремих громадян, а можливо, й ключових політичних акторів, може розглядатися у якості кейсу, тобто матеріалу для дослідження в напрямі комбінативної етнографії. Так, наприклад, естонські дослідники Е. Саар та М. Казуля за допомогою глибинних напівструктурованих інтерв'ю провели дослідження адаптації не-естонців, що проживають в Естонії, до процесів суспільно-політичної трансформації та економічних реформ в Естонії в 90-ті роки минулого століття [7]. Дослідження естонських науковців дає приклад можливостей застосування інтерв'ювання до вивчення не лише індивідуальних адаптаційних стратегій як таких, а й до ширших досліджень адаптації політичних чи адміністративних акторів, управлінців радянської доби до нових суспільно-політичних реалій тощо. У цьому аспекті слід звернути увагу на можливість інтерпретації процесів трансформації окремих конкретних інституцій як організацій, яку нам дають якісні методи дослідження. У сучасних дослідженнях організацій досить широко застосовують якісні методи.

Відомі британські дослідники та науковці в галузі менеджменту організацій Р. Стейсі та Р. Гріффін наголошують на тому, що перехід від позитивістських кількісних методів дослідження організацій до інтерпретативних якісних методів остаточно відбувся [10, 2]. У своєму підході до дослідження взаємодій усередині організацій Р. Стейсі та Р. Гріффін приділяють особливу увагу таким чинникам, як *рефлексивність* взаємодії акторів у межах організації та *дискурсивне і наративне* відображення й структурування досвіду [9, 22]. Як ми бачимо, їхні підходи перегукуються з позицією Г. Готтвайса, який наголошує на дискурсивному характері сфери політичного та важливості аналізу політичних наративів, і відповідають поглядам І. Бесанже та Н. Додьє на особливості сучасних етнографічних досліджень, зокрема аналізу окремих випадків-кейсів як рефлексивному відображенню взаємодії індивідів у суспільстві. Таким чином, ми можемо дійти висновку, що дослідження окремих інституцій, подібно до дослідження конкретних організацій, також може здійснюватися за допомогою якісних методів дослідження, що дозволяють аналізувати рефлексивний досвід акторів, наративи як форми політичного дискурсу всередині організацій тощо.

Цікавими, на нашу думку, формами вираження діяльності суспільно-політичних інституцій є ритуали. Варто зазначити, що в сучасних суспільствознавчих дослідженнях провідних наукових центрів світу вони не залишаються поза увагою вчених. Німецька дослідниця С. Барінгорст у своїх соціологічних дослідженнях значну увагу приділяє вивченню ритуалів. Зокрема, вона підходить до дослідження *політичних ритуалів* з неодюркгаймівських засад. Серед усього іншого це передбачає аналіз емоційної природи ритуалів, а не виключно їхньої когнітивної чи нормативної складової [2, 29]. С. Барінгорст виділяє чотири особливості постдюркгаймівського аналізу ритуалів:

- 1) політичні ритуали розглядаються як вираження вже існуючої нормативної згоди;
- 2) вони інтерпретуються як символічні вираження передбачуваної соціальної інтеграції;
- 3) вони розглядаються як механізми, що породжують своєрідну нормативну інтеграцію;
- 4) ритуали інтерпретуються як конституанти - складові частини цієї інтеграції [2, 294].

Різні заходи, такі як публічні поховання громадянських діячів та державних і політичних лідерів, святкування днів незалежності, конституції, відновлення державності, соборності, дня солідарності трудящих, а також безпосередньо політичні ритуали, наприклад приведення до присяги депутатів Верховної Ради, інавгурація

Президента тощо, заслуговують на належне дослідження. Зважаючи на неоджургаймівські застави, слід також зазначити, що дослідження цих ритуалів у транзитивних суспільствах може допомогти в розумінні процесів соціальної інтеграції чи, навпаки, дезінтеграції та супутніх явищ. Зрозуміло, що дані таких досліджень можна використати для порівняльних досліджень перехідних політичних режимів з усталеними ліберальними демократіями. С. Барінгорст пише, що політичні ритуали в ліберальних демократіях «перетворюють політичний дисонанс на естетичний консонанс» [2, 299]. Відкритим дослідницьким питанням залишаються суб'єкти та об'єкти політичних ритуалів у перехідних чи так званих гібридних режимах, які *вже* не є авторитарними, проте *ще* не є повноцінно демократичними. Окремим, цілком повноцінним напрямом дослідження може бути вивчення ритуалістики так званих кольорових революцій на пострадянському просторі: приміром, символічне приведення В. Ющенка до присяги у Верховній Раді перед проведенням перевиборів, публічні виступи лідерів Помаранчевої революції на Майдані після інавгурації Президента тощо. Дослідження ритуалістики діяльності конкретних інституцій може надати цінні знання про перебіг трансформаційних процесів, так би мовити, всередині самої інституції. Однією з найбільш ритуалізованих сфер суспільства є влада, зокрема її виборювання, передача та, власне, реалізація: вибори, революції, імпічменти, партійні змагання, призначення на посади, усунення з посад, інавгурації та багато інших «владних» ритуалів є цінним дослідницьким матеріалом як для соціологів, так і для політологів. Розглянемо одну з класифікацій традицій дослідження влади, представлену у таблиці нижче [8, 83].

Таблиця. Традиції та методи дослідження влади (за Дж. Скоттом)

Дослідницька традиція	Збір даних	Аналіз даних	Об'єкт аналізу
Репутаційна	Судження експертів, інтерв'ю	Голосування, рейтинги, результати виборів	Образи влади
Структурна	Документи	Частотні розподіли, аналіз соціальних мереж	Позиції влади
Прийняття рішень	Спостереження, інтерв'ю	Результати політики	Органи та організації влади

Дослідник Дж. Скотт виділяє три основні традиції дослідження влади в політичних науках: *репутаційну*, *структурну* та *прийняття*

рішень [8, 82-84]. У таблиці, наведеній вище, представлені основні характеристики цих традицій, а також об'єкти аналізу та особливості збору й аналізу даних. Як ми можемо побачити з таблиці, якісні методи відіграють значну роль у традиціях дослідження явища влади: інтерв'ю використовують як у репутаційній традиції, так і в традиції прийняття рішень, а спостереження – у структурній традиції. Згідно з класифікацією Дж. Скотта, структурна традиція використовує документи для з'ясування частотних розподілів певних характеристик та для аналізу соціальних мереж. Крім того, документи можна досліджувати і за допомогою якісних методів, наприклад якісного контент-аналізу. Зокрема, німецький дослідник В. Ре пише про можливість застосування дослідження документів та якісного контент-аналізу як підходу до вивчення процесів і форм комунікативної взаємодії [6]. Комунікативна взаємодія між окремими акторами і цілими інституціями може мати особливі, специфічні риси та характеристики в умовах суспільно-політичних трансформаційних процесів. Як відомо, інституції та політичні актори перебувають у постійному процесі комунікативної взаємодії: вони досягають певних домовленостей, артикулюють та обстоюють власні інтереси тощо. Дослідження процесів взаємодії акторів та інституцій за умов суспільно-політичних перетворень є ще однією потенційною сферою застосування якісних методів.

Італійський дослідник А. Палумбо зазначає, що в дослідженні взаємодій та домовленостей різних політичних акторів часто застосовують «аналіз рівноваги», який, у свою чергу, проводять на основі вивчення «стратегічної поведінки різних інституційних агентів: електорату, політиків, уряду та громадських/публічних бюрократів» [5, 132]. На основі такого розрізнення А. Палумбо виділяє три типи ігор, які досліджують під час аналізу рівноваги [5, 132]:

- 1) *демократична гра (democracy game)* між громадянами та політиками за виробництво суспільних благ та перерозподіл суспільних ресурсів;
- 2) *урядова гра (government game)* між легіслатурою та представниками уряду за визначення цілей, що були виокремлені протягом попередньої гри;
- 3) *бюрократична гра (bureaucracy game)* між політиками та бюрократами за імплементацію політичних рішень і надання ефективних, з точки зору витрат і вигід, послуг.

Економічна наука має величезну кількість як теоретичних, так і практичних розробок у галузі теорії ігор. Проте це не означає, що в дослідженні ігор як форм комунікативної взаємодії

інституцій та акторів, у які вони вступають за для досягнення певної згоди, неможливо застосувати теоретико-методологічні засади та конкретні дослідницькі методи інших дисциплін. Мотиви залучення акторів до ігор, правила їхньої участі в цих іграх, дискурс, який супроводжує ці процеси і в якому вони творяться, важко дослідити виключно за допомогою економетричних методів. Демократичну гру, виділену А. Палумбо, в умовах суспільно-політичних трансформацій важко зрозуміти без аналізу соціального дискурсу в цілому та політичного наративу як одного з його проявів зокрема. Урядові ігри між законодавчим органом в Україні та представниками уряду, особливо міністрами, призначеними Президентом, важко аналізувати без мотивів і мотивації їх учасників та їхніх ідеологічних позицій. Потреба в інтерпретативних підходах відчутна особливо гостро, коли соціологи та політологи намагаються дослідити ці «ігри» та їхні прояви, що важко піддаються науковій квантифікації.

Відома ізраїльська дослідниця Д. Янов є основоположницею так званого *інтерпретативного аналізу політики* [11]. У своїх працях вона особливо наголошує на необхідності дослідження цінностей, переконань і навіть почуттів політичних акторів, що функціонують у межах певних інституцій, для розуміння як процесу вироблення політики, так і її безпосередньої реалізації [11, 9]. Д. Янов пише про значущість політичних *артефактів* [11, 10-12], якими можуть бути мова акторів, сформований ними інституційний досвід і, безперечно, їхні конкретні дії та заходи з реалізації політичних програм. Інтерпретативний підхід до дослідження практики політики Д. Янов є багатостороннім, і в межах нашої статті важко бодай стисло окреслити його основні

положення. Проте ми хотіли навести концепцію цієї дослідниці як ілюстрацію можливостей застосування інтерпретативних підходів до поєднання соціологічних прийомів дослідження та політологічної теорії діяльності суспільно-політичних інституцій.

Таким чином, ми бачимо, що застосування якісних методів для дослідження процесів суспільно-політичної та інституційної трансформації може бути своєрідним мостом, що поєднує методологічні надбання соціологічної науки та теоретичні доробки політичних наук. Безумовно, представлені у статті постпозитивістські засади аналізу політики не є єдиною можливою теоретичною позицією дослідження політики, так само, як і етнографічні методи не обмежуються запропонованою типологією інтегративної, наративної та комбінативної етнографії. Разом з тим, на нашу думку, ці приклади є вдалою ілюстрацією можливостей міждисциплінарної взаємодії політології та соціології. Окрім розглянутих у статті методів, існує велика кількість інших, так би мовити, «класичних», якісних методів, які й сьогодні активно використовують у суспільно-політичних дослідженнях, наприклад різноманітні біографічні методи [1]. Ми також хотіли б наголосити на тому, що застосування якісної методології, в поєднанні з теоретичними надбаннями політичної науки, може стимулювати міждисциплінарні взаємодії не лише між соціологами та політологами, а і з представниками інших наукових дисциплін, таких як соціальна психологія, культурологія, соціолінгвістика тощо. Це, у свою чергу, потребуватиме подальших як теоретичних, так і практичних розробок із застосування якісної методології суспільствознавчих досліджень.

1. Ahponen P. Precariousness of Everyday Heroism: A Biographical Approach to Life Politics // *Qualitative Sociology Review*. - 2005. - Volume I. - Issue 2. - P. 22-42.
2. Baringhorst S. Political Rituals // *The Blackwell Companion to Political Sociology* / Edited by K. Nash, A. Scott. - Oxford: Blackwell Publishers, 2001. - P. 291-301.
3. Beszanger I., Dodier N. Ethnography: Relating the Part to the Whole // *Qualitative Research: Theory, Methods and Practice* / 2nd ed., edited by D. Silverman. - London: Sage Publications, 2004. - P. 9-34.
4. Gottweis H. Post-positivistische Zugänge in der Policy-Forschung // Wiesner A., Maier M., Pritzlaff T. Politik als Lernprozess. Wissenschaftliche Ansätze der Politikanalyse. - Opladen: Leske+Budrich, 2003. - S. 122-137.
5. Palumbo A. Administration, Civil Service, and Bureaucracy // *The Blackwell Companion to Political Sociology* / Edited by K. Nash, A. Scott. - Oxford: Blackwell Publishers, 2001. - P. 127-138.
6. Reh W. Dokumentanalyse als Kommunikationsanalyse: Ein Vorschlag für die Rolle und Anwendungsmöglichkeiten interpretativer Verfahren in der Politikwissenschaft // *Einführung in die Politische Theorie und Methodenlehre*, Hrsg.: S.-U. Schmitz, K. Schubert. - Verlag Barbara Budrich, Opladen, 2006. - S. 111-128.
7. Saar E., Kazulja M. Individual Planning or Adaptation: Personal Destinies of the Non-Estonians in the Period of Socio-Economic Reforms of the 1990s in Estonia // *Qualitative Sociology Review*. - 2007. - Vol. III. - Issue 2. - P. 144-170.
8. Scott J. Studying Power // *The Blackwell Companion to Political Sociology* / Edited by K. Nash, A. Scott. - Oxford: Blackwell Publishers, 2001. - P. 82-91.
9. Stacey R., Griffin D. Experience and Method: A Complex Responsive Processes Perspective on Research in Organizations // *A Complexity Perspective on Researching Organizations: Taking Experience Seriously* / Edited by R. Stacey and D. Griffin. - London: Routledge, 2005. - P. 13-42.
10. Stacey R., Griffin D. Introduction: Researching Organizations from a Complexity Perspective // *A Complexity Perspective on Researching Organizations: Taking Experience Seriously* / Edited by R. Stacey and D. Griffin. - London: Routledge, 2005. - P. 1-12.
11. Yanow D. How does a Policy Mean? Interpreting Policy and Organizational Actions. - Washington: Georgetown University Press, 1996. - 261 p.

V. Bondar, M. Yakovlyev

**POSSIBILITIES OF APPLICATION OF QUALITATIVE METHODS
IN RESEARCHING THE PROCESSES OF INSTITUTIONAL TRANSFORMATION**

The article presents a discussion of possible application of qualitative methods in researching the processes of institutional transformation. This is seen as a possible way for interdisciplinary cooperation between sociology and political sciences. For example, based on the post-positivist policy analysis, the methods of integrative, narrative and combinative ethnography, research of political rituals, biographical methods and interpretative methods are suggested for researching the interactions between political institutional actors.